

От век на век – българската литература между традиция и свобода (началото на XX в. – началото на XXI в.)

Мари Врина-Николов
(Париж)

Чувството за историческа прекъснатост, породено от две чужди владичества – византийско и османско – две балкански и две световни войни, белязали XX в. и последвани от териториални загуби, не само е разклатило, но е поставило под въпрос българската идентичност. Това силно разклащане на чувството за идентичност е породило на свой ред редица литературни реакции и митове, амбивалентно отношение към чуждото – особено към Европа – характерно за двете краевековия – XIX и XX. От друга страна, заради двете чужди владичества българската литература не е имала същото развитие, както западните литератури, например, и е била трайно изолирана от теченията и промените, които са се случили в „другата Европа“. В България не е имало нито „малък ренесанс“¹ през XII в., нито Ренесанс през XVI в., открили се в частност с промяна в статута на индивидуалната личност и на знанието, което от църковно става светско още след XII в. в Западна Европа, а едва през XIX в. в България.

Една от характерните черти в началото на XX в. е изявеното от „младите“ желание – което се връща периодично в българската литература – за „наваксване“ на „изгубеното време“ и „догонване“ на европейските литературни постижения, което среща съпротивата на „старите“, които се страхуват българската литература да не изгуби „изконния“ си облик. Един век по-късно, с излизането от четиридесет и пет годишна комунистическа диктатура, конфликтът „стари“ / „млади“ е съживен в частност от изразените от „старите“ упреци, че

¹ Jacques Le Goff, *Les intellectuels au Moyen Âge*. Paris, Le Seuil, 1957/1985.

„младите“ се отдават на меркантилното изкушение да имитират западните литератури с цел да си извоюват не само национална публика, изгубена след комунизма, но и – главно – някакво присъствие и място в т. нар. „световна литературна република“².

Още една черта сближава двата прелома – аз-ът се явява висша инстанция, която се противопоставя, в началото на ХХ в. на т. нар. от Светлозар Игов „етноцентрична литература“³, т. е. литература, която в своите теми и форми съпровожда борбите за постигане на мечтаната национална държава⁴, а един век по-късно – на дългите години социалистически реализъм, който поставяше на първо – едва ли не единствено – място в литературния език народа, новото, изграждащо се общество, „сияйното бъдеще“.

И в двата случая европеизация означава модернизация, литературни търсения и експерименти, докато самозатварянето в „своето“, „изконно българското“ се тълкува като връщане към традицията и, съответно, към реализма в писането. И в двата случая жанрът, който се явява в крак с модерността, който реагира по-бързо и гъвкаво на промените и предвещава обновлението, е поезията.

Но тези прилики не бива да прикриват някои фини различия. Между двата прелома отношението към традицията не е едно и също. В началото на ХХ в. тя се отхвърля, защото се смята за остаряла, докато един век по-късно тя е търсена отвъд четиридесетте години комунизъм, които са я изтривали, изопачавали, използвали.

Преломът на ХХ в. – „млади“ срещу „стари“, или как да се преодолее традицията за „извоюване човека в България“

Първият български литературен кръг, „Мисъл“, се оформя около едноименното списание, създадено през 1892 г. от Кръстю Кръстев, което до 1907 г. символизира идейния кипез и духовно обновление в началото на века. Доминиращата фигура на кръга е поетът, критик и преводач Пенчо Славейков, следвал в чужбина (в Германия). През своя шестгодишен престой в Лайпциг (1893–1899) той следва философия. Именно там, под влиянието на Гюте, Хайне, Шилер, Ницше и други германски мислители той оформя своето поетично „верую“ и програма за европеизиране на българската литература.

² Pascale Casanova, *La République mondiale des Lettres*. Paris, Le Seuil, 1999.

³ Светлозар Игов, *История на българската литература*. София: Сиела, 2000.

⁴ Бенедикт Андерсън, *Въобразените общности : Размишления върху произхода и разпространението на национализма*. Прев. Я. Генова. София: Критика и хуманизъм, 1998.

Първите години след Освобождението на България от османското владичество са белязани в литературата с ясна носталгия по епическите времена, както и от същински „дълг за памет“⁵ към всички, участвали в националните освободителни борби. Именно дългът за памет поражда две мощни епически фрески – романа „Под игото“ от Иван Вазов и „Записки по българските въстания“ от Захари Стоянов, написани „в памет на българският писател Любена Каравелова“, чието предисловие е зов за памет и заклеймяване на мълчанието и забравата:

Още по-лошаво е и това, че мнозина наши държавници и дипломати, които трябваше да бъдат признателни, най-напред на българските въстания, старателно се мъчат да обтегнат булото на мрака върху тия народни драгоценности. Напротив, днешната наша свобода има безбройно число мъченици [...]. Ние имаме херои, наша народна гордост, като Л. Каравелов, Левски, Хаджи Димитър, Караджата, Ботев, Бенковски, Волов, Каблешков и други много, но на малцина са тия известни, на малко от тях се знае где почива свещеният прах, нищо не е направено, за да се увековечи тяхната памет, когато отечеството им, за което са станали жертви, свободно е днес⁶.

След така продължавана „етноцентрична“ линия, в която е участвал на времето неговият баща, Пенчо Славейков се стреми, като поет и критик, да даде на българската литература нови понятия, универсални, общочовешки духовни стойности, за да я доближи до европейските литератури.

В стремежа си да помири чуждото и родното в името на универсалното той се бунтува срещу конюнктурността, присъща според него на творчеството на неговите предшественици или съвременници, тези обърнати към миналото или погълнати от витаещата глупост „фасулковци“, и се оплаква от баналния, лишен от всякакви духовни стойности културен живот и от състоянието на литературата, или, по-скоро, на книжнината (тъй като за него същинска литература все още няма).

Разсъждавайки върху наследството, завещано от Освобождението, Славейков твърди в своето прочуто есе, озаглавено „Българската поезия“ и разделено на две части – „Преди“ и „Сега“:

Какво е това, що ни остави миналото като наследство? [...] Остави ви свобода – подарена, затова и занемарена, остави ни и една „интелигенция“ – за която ние се срамуваме пред комшиите. Това е интелигенция, родена

⁵ Това понятие, предложено от Пол Рикьор, често се среща на български в друг превод – дълг към паметта – който ми се вижда неточен, тъй като прекалено конкретизира паметта. Дължни сме да си спомняме.

⁶ Захари Стоянов, *Записки по българските въстания*. София: Български писател, 1983, с. 29.

на кръстопът и закърмена с отровата на безвремието – затова, отраснала, тя представлява от себе си едно нравствено джудже. Тия душевно блудкави хора на безвремието нарекох аз едно време фасулковци, тях и там подобните измежду нас. Те са пречките, разхвърлени по нашия път, и нашата молба към бога е – по-скоро да си ги прибере. Защото те пречат на вървежа към изпълнение нашия дълг – извоюване човека в българина⁷.

А каква е задачата на твореца днес?

Натякват ми нашенци, че съм се лутал по чужбина да диря херои за творенията си. Като че ли поета не е волен да заема материал, отдето му е сгода, и като че ли аз не съм засягал ни хора, ни събития от нашия живот. Но дали домашни или чужди неща ме занимават, моя поглед на художник е съсредоточен на външни съдбини и душевни събития, в които се откроява *человека*. Когато ми се удаде и в българина да открия човек, моята радост не е по-малка от вашата⁸.

Ратувайки за естетиката в литературата, за създаването на една литература за литературата, за свободата на твореца, той смята, че етапът на националното осъзнаване е бил необходим в миналото, но трябва да се преодолее сега, за да се стигне до човешката индивидуалност, тръгнала по пътя към универсалността⁹. Светлозар Игов отбелязва амбицията на Славейков да създаде цялостен литературен модел¹⁰:

Книга като „На острова на блажените“ (жанрово уникална впрочем дори в мащабите на световната литература) има амбицията [...] да създаде цяла въображаема, но и реална национална литература, цялостен национален модел. Дори книги като „Епически песни“ и „Сън за щастие“ не са обикновени стихотворни сборници. Те имат амбицията да ни запознаят с цялостна философия за света и човека. [...] А поемата „Кървава песен“ [...] е един опит да се даде художествена философия на националното историческо битие¹¹.

⁷ Пенчо Славейков, *Събрани съчинения*, Т. 5, София: Български писател, с. 177.

⁸ Пак там, с. 184.

⁹ Иван Младенов предложи интересна интерпретация за универсалното като „припомнена чуждост“. Вж. Иван Младенов, *Отклонена литература*. София: Парадигма, 2011.

¹⁰ Светлозар Игов, *Творби от българската класика*. София: Просвета, с. 130–131.

¹¹ Пак там, с. 130.

В желанието си да синхронизира развитието на българската литература с европейските литератури, четворката от списание „Мисъл“ черпи от най-съвременните извори на европейското изкуство и философия, които превежда – рубриката „преводи“ на „Мисъл“ прави силно впечатление с богатото си съдържание. До античните класици, като Лукиан, Софокъл, намираме имената на най-модерните европейски автори (Бодлер, Ибсен, Метерлинк, Стриндберг, Ницше, Хайне), но и на Гьоте, По, Тургенев и много други.

Краят на XIX в. и началото на XX в. се оказват преломно време за българската литература, която до Втората световна война няма да избегне дилемата родно / чуждо, неспокойния стремеж за приобщаване към важните течения и творби на смятаните за „по-напреднали“ литератури, полемиките, изявленията и манифестите, непрекъснато съживявания конфликт между „стари“ и „млади“. Ако нямаме това предвид, не бихме могли да разберем значението на българския модернизъм и авангардизъм, които придават на периода между двете световни войни забележителен и безпрецедентен динамизъм, кипещ и богатство, рязко и грубо прекъснати след 1948 г. от комунистическата диктатура. Едва след 1989 г. и падането на този режим ще бъдем свидетели на подобен литературен плурализъм и разнообразие.

Преломът на XX в. – „ретроутопичен“ проект, „парапародия“, или как да се възстанови връзката с традицията отвъд „скобата“ на комунизма

Последното десетилетие на XX в. се откроява с участието на културния елит в политическия живот (Блага Димитрова е ярък пример), с невероятен подем на публикувани преводи, не само на леки четива, непознати по време на комунизма, но и в областта на социалните науки и на хуманитаристиката¹² – първи жертви на комунизма – с появата на една литература, свързана с паметта (явление, напомнящо, *mutatis mutandis*, онзи „дълг за памет“, за който стана дума при първите петнадесет години след Освобождението) и написана от писатели, живеещи както в България, така и извън нея. През 1990 г., обществото открива (или си припомня) ужаса в многото лагери, оформящи „българския Гулаг“, за които свидетелстват документални филми или мемоари на оцелели бивши лагеристи. Първите романи от периода също са един вид катарзис, например *Сезонът на канарчетата* от Николай Вълчинов (1950), написан десетина години по-рано, или втория роман на Виктор Пасков *Германия, мръсна приказка*,

¹² Интензивно се превеждат Камю, Сартр, Фройд, Юнг, Барт, Лакан, Бурди-йо, Дерида, Фуко, Хабермас, Рикъор и много други.

написан във Франция, публикуван първо на френски, а след това – с няколко промени в текста – и на български, когато неговият автор се връща в България.

Истинското обновление се случва в началото на деветдесетте години. След години идеологически окови, които са ограничавали литературните теми и форми (социалистическият реализъм, макар и „внесен“ отвън, от Съветския съюз, е намерил в България благоприятна почва, в лицето на традицията на реализма, и е виреел там сравнително дълго), следва период на еуфористичен кипеж. Писателите откриват свободата на словото – могат да пишат, както смятат за добре – отказват да се затварят във фиксирани рамки, предпочитат да „форматират“ литературата, която се превръща в „колекционер“ на различни традиции и „играч“ – играе се с жанровете, като се премахват границите между тях; играе се с формите, с регистрите, като се позволява на жаргона, на езика на улицата и на медиите да нахлуват в текстовете... за ужас на предишното поколение.

Голямата разлика с прелома на ХХ в. е отношението към традицията. През 90-те години на ХХ в. младите творци търсят съзнателно коя традиция да продължават, за да слагат комунизма в скоби. В това търсене те поемат в две посоки, които Пламен Дойнов нарича „ретроутопичен проект“ и „парапародия“ в своя респектиращ труд¹³, посветен на поезията – *de facto* на цялата литература – на прехода.

Ани Бурова, която е публикувала интересни материали за литературата през 90-те години и начина, по който тя играе с традицията, сравнява двата прелома, на ХХ в. и на ХХІ в.:

Така се стига до една примамлива краевековна симетрия – очевидно е, че краят на ХХ век неотклонно е взрян в началото му. И обяснението едва ли е в интуитивната нагласа, че свършеците на столетията по принцип предлагат сходни ситуации. В случая с това литературно столетие има нещо по-съществено – и двата периода са натоварени с грижи около традицията¹⁴.

Пламен Дойнов назовава „ретроутопичен проект“ всички литературни текстове и жестове, създаването на кръгове и списания, които изрично препращат към българския модернизъм от 20-те и 30-те години на ХХ век и към периода между двете световни войни – *Хиперион*, *Стрелец 2*, *Везни* и т. н. Защо „ретроутопичен“? Защото

¹³ Пламен Дойнов, *Поезията в края на ХХІ век*. София: Просвета, 2007.

¹⁴ Ани Бурова, Ефекти от наследството: *На острова на блажените* и мистифицираните антологии на 90-те. – *Литературен вестник*, бр. 41, 17/12/2003.

става дума за идеално минало, което трябва да се постигне в бъдещия литературен живот. Тоталитарните десетилетия се явяват като наложена насила пауза, като разрез.

„Парапародията“ от своя страна е пренаписването на съществуващи текстове, т. е. пренаписване на традицията. Защо *парапародия*? Защото този вид пренаписване не си поставя за цел както при обикновената пародия осмиването, а влизането в диалог с писатели от миналото. В този диалог личи уважението към текстовете и писателите от традицията, а не „кошунство“ и арогантност, каквито бяха приписани на младите творци, автори на този вид „парапародия“.

Трите най-емблематични текста са, от една страна, *На острова на блажените, пет войни след това*, издаден през 1997 г. – парапародия на антологията-мистификация на Пенчо Славейков *На острова на блажените*, която уж продължава с десетте включени вътре писатели от втората половина на XX в. – от друга страна, антологията *Българска христоматия* (1995), носеща същото заглавие както тази, издадена през 1884 г. от Иван Вазов и Константин Величков, и *Българска антология – нашата поезия от Герова насам* (1998 г.), пародия на *Българска антология – нашата поезия от Вазова насам* (1910 г.), публикувана от поетите символисти Димчо Дебелянов и Димитър Подвързачов. И трите „парапародии“ са написани от нова четворка млади писатели-критици – Георги Господинов, Пламен Дойнов, Бойко Пенчев и Йордан Евтимов, важни актьори в литературното обновление, познато именно под името „поколение от 90-те години“.

Когато литературният канон и фигурата на писателя са в криза, целта е, чрез това пренаписване, не само деконструкцията на клишетата, но и да се докаже, че литературните творби, написани през минали векове, все още могат да „говорят“ на съвременния читател, както личи от увода на *Българска антология – нашата поезия от Герова насам*:

... че нашата поезия още не е добила нито характерна, нито своя физиономия. Не казваше ли това Славейков-син, поставяйки под въпрос – голям въпрос! – възможността за една антология от творения на български поети.

Ето защо в този албум всеки от нас е представил каквото имаме най-физиогномично в днешната ни поезия. (Малцина ще схванат любовното чувство, което ни движило. Нейсе!) Така българската поезия се избистря и става обзрима. Как? Така.

Георги Господинов

В този откъс скобите и „любовното чувство“, което съдържат, са особено важни. Личат в стихотворението „Тайните вечери на езика“, от Георги Господинов, включено в сборника *Черешата на един народ* (1990):

Обичам вечер порция език
от безсловесните
от онзи мускулест и жилав
език на крава вол или теле
език на немите
език на тези преди нас
език на дядо Уитман и на дядо ми
език на който псуваше
овцете с неџа
език на който те разбраха
език на татко Елиџт и на баџа ми
познанството им твърде бегло
език на баба Емили на баба Лиза
и на баба ми коџато мами
пчелата-майка с роя [...]

Копнея тоџ език езикџт вџобще
и сџм признателен и никак
аз не сџм гнуслив не се отвръџам
продџлжавам ви
ям пия раждам ви
тџџ както само верни синове
дедите си изяждат пият
.....
така навярно се постига
езикџт всяка вечер

Йордан Евтимов е още по-ясен в уводните си думи:

Най-лесният начин за справяне с текстовете, показани тук, е те да бџдат прочетени като игриви, шеговити, пародийни пандани на текстове на именити съвременници. Такова четене ни е безинтересно, то ни уморява. То прави иронията дребнава, жалка и пошла.

От прелом на прелом, от списание на списание, за по-малко от един век бџлгарската литература изминава пътя на модернизма и постмодеризма, както отбелязва поетџт и критик Пламен Дойнов:

Ако XX век започна с епохата на „Мисџл“, т. е. с първите имплантации на модернизма в бџлгарската литература, тоџ завърши с епохата на „Литературен вестник“, т. е. с постмодернизма¹⁵.

¹⁵ Пламен Дойнов, *Поезията в края на XXI век*, Т. 2, с. 159.

Преломът на ХХІ в. – „стари“ срещу „млади“, родна литература или литература на европейска България?

Творческа свобода, литературни експерименти, безцеремонност и вкус към провокацията, маски и пози, игра с традицията, постмодернизъм, нахлуващ в българската литература първо чрез и в поезията (впрочем първият постмодернистичен роман, *Естествен роман*, публикуван през 1999 г., преиздаван и преведен на двадесетина езика, е делото на поет от 90-те години, Георги Господинов): тази краевековна литература, която намира трибуна главно по страниците на *Литературен вестник*, поражда в най-добрия случай неразбиране, в най-лошия – силно отхвърляне. Това е едно от поредните връщания на конфликта, този път със следните противопоставяния: „стари“/„млади“, Сдружение на българските писатели / Съюз на българските писатели, *Литературен вестник* / *Български писател*, но с обратен знак – ако „младите“ търсят диалога, не с „бащите“, а с „дядовците“, т. е. с писателите преди комунизма, по-точно с тези, които са били отхвърлени, или едва толерирани от режима, „старите“ се озовават на втория план на литературната сцена и обвиняват „младите“, че посягали на вечните и свещени стойности на традицията, не проявявали достатъчно морални и патриотични качества, маниерничили в своите творби. В своята статия „Комуникативна теория на най-новата българска поезия“ критикът Владимир Трендафилов прекрачва границата на допустимото, като твърди, че писателят Георги Господинов системно се самопревежда (на двадесет езика! – можем само да се възхищаваме на тази негова способност) и саморазпространява по света¹⁶. Дебатът, който се състоя през лятото на 2007 г., показва, че конфликтът може всеки момент да се възражда, взимайки не само естетически, но и идеологични измерения.

Днес, няколко години след като България влезе в Европейския съюз, можем да твърдим, че именно „поколението от 90-те“, както го нарича вече „официално“ българската критика, е поколението на разреза. Разрез *чрез* и *в* писането. Това е поколението, което допринесе за стабилизацията на българското литературно поле и продължава да допринася за неговия динамизъм. Струва ми се, че не можем вече да говорим за „преход“ в българската литература днес, защото „почерците“ и „гласовете“ са вече утвърдени. Младите писатели са загрижени не толкова от „дълга за памет“, колкото от радикалните промени и сътресения в българското общество. След четиридесет години затваряне в границите на един изкуствено, привидно „охранен“ свят, който същевременно се стреми да изкоренява всичко по-индивидуално и лично в човека, мощно нахлуват корупция, мафия, липса на уважение към ближния и мнител-

¹⁶ Владимир Трендафилов, Комуникативна теория на най-новата българска поезия. *Култура*, бр. 23 (2462), 15 юни 2007: <http://www.kultura.bg/bg/article/view/13089>

ност, нарушение на един вид социална солидарност, толкова необходима при тоталитарен режим, жажда за евтина консумация, характерна за хипермодерността¹⁷, всеобщ, глобален кич, изчезване на традиционни стойности, обезценяване на интелектуалния и на творческия труд, страх от тероризма и от т. нар. „сблъсък на цивилизациите“ и т. н. Всички тези грижи, страхове се споделят от писатели и читатели в цяла Европа.

Като добавим търсенето на различно писане, отличаващо се в много общи линии с разнообразен регистър (играе се с езика на улицата, на медиите, с жаргона, иронията гротеската, сарказма, хумора, но и с поетичната проза), освободена след десетилетия лексика, пречупен и освободен от хронологична последователност разказ, вплетени в разказа множество гласове и съзнания (полифония), дълги и сложни изречения, или, напротив, опростени и студено дистанцирани, излъчващи цялата безнадежност и нелепост на съвременния свят, накъсан ритъм, изобилие от на пръв поглед незначителни детайли, игра с читателя, когото писателят често се стреми да разколебава чрез множество аз-ове, поемащи разказа, защото нищо на този свят вече не е стабилно или сигурно – поколението на 90-те успя да създаде една европейска литература, която все повече се превежда, чете и разбира извън тесните граници на България.

Крайно време е да подложим под сериозен въпрос наложили се, вече шаблонни понятия, като „ускорено развитие“, „изоставяне“, „наваксване“, за да възникне истински диалог, във времето между традициите, както и в пространството между литературите. Или, според думите на Пламен Дойнов:

Съществено е, че се диалогизира с чуждите автори и чрез постоянния преход между европейските литератури, чрез усвояването на сюжети и авторски светове бива разширяван и разработван българския поетически език. Достатъчно е да престанем да мислим българската литература в ключа на *догонването* и *компенсирането*, а в ключа на *автономния диалогизъм*, за да признаем инвенциите на постмодерната лирика в разкрояването на *нови езикови пространства*¹⁸.

Париж, 2008 г.

Публикувано на френски в:

Marie Vrinat-Nikolov, « D'un siècle à l'autre : la littérature bulgare entre tradition et libération (début XXe et début XXIe siècles) », in *Recherches*. N°03, voisins, frontières, ouvertures, sous la direction d'Hélène Lentz et de Lidiya Mihova, université de Strasbourg, automne 2009, p. 13–22.

¹⁷ Gilles Lipovetsky, *Les temps hypermodernes*. Paris, Grasset, 2004.

¹⁸ Пламен Дойнов, Скритият дебат за постмодернизма в българската литература. Опит за проясняване. В: *Най-новата българска литература*, 1989–2001, *Език и литература*, 1–2, 2004.